

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ У ШКІЛЬНОМУ ВИВЧЕННІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Л.М.Удовиченко

(кандидат педагогічних наук, доцент, Київський університет імені Бориса Грінченка)

В статті обґрунтовується необхідність введення аксіологічного аспекта аналізу образів-персонажів в процесі вивчення художественного твору. Розглядаються основні типи цінностей, особливості ціннісних установок і орієнтацій, виділяються критерії розробки методики по введенню аксіологічного аспекта.

In this article we've shown the necessity in values system determination of images in process of examining the literature. We've looked deeply into the main types of values, peculiarities of values installments and orientations; we've determined criteria of development in values system determination.

Світова література – невичерпне джерело благородних людських почуттів, національних цінностей, моралі тощо. На її сторінках у художній формі через створені образи й картини простежується розвиток суспільства впродовж століть, втілено національні характери, норми моралі та поведінки різних народів, виражено почуття, прагнення, патріотизм і духовну красу представників різних культур.

На сучасному етапі розвитку України до освіти висуваються все нові й нові вимоги. Динамічний розвиток суспільства, глобалізація, швидка зміна технологій зумовлюють зростання її ролі у суспільно-політичному житті держави. Оскільки в центрі уваги сучасної системи освіти поставлено людину, її внутрішній світ, здібності, творчий потенціал, то першорядним завданням школи є формування духовно багаті особистості, громадянина України, якого характеризували б висока культура, широкий кругозір, загальнолюдські норми поведінки та спілкування, національна свідомість і самосвідомість. Відтак дедалі важливішою стає моральна спрямованість її конкретних дій, чимраз більшого значення набуває те, яким саме цінностям підпорядковує вона свою зростаючу могутність. Тож, якщо протягом цієї еволюції людства в культурі різних народів періодично домінували релігійно-конфесійні, пізнавальні, етичні, утилітарно-практичні тощо цінності, то сьогодні поступово активізується процес орієнтації на цінності морально-етичні, бо від цього залежить саме виживання земної цивілізації.

Гостро постаючи перед окремими соціумами й людством у цілому, етична проблема вибору цінностей за своєю суттю лишається передусім проблемою конкретної особистості, вибір якої становить основу морального самовизначення суспільства, нації, людства. Перед ученими-методистами постало важливе завдання – розробити таку методику викладання літератури, яка дозволить будувати висновки й узагальнення з урахуванням раціонального пізнання та інтуїтивного проникнення у площину аксіологічного світу мистецтва слова, в якому сконцентровано ту систему цінностей, що характеризує життя суспільства на певному етапі розвитку.

Мета статті – визначити пріоритети у процесі формування аксіологічної компетенції учнів під час вивчення образів-персонажів у середній школі, що передбачає виконання таких завдань: з'ясувати основні типи цінностей, які доцільно впроваджувати до літературної освіти учнів; визначити їх роль на різних стадіях становлення особистості; схарактеризувати основний зміст роботи в означеному напрямку.

Таким чином, визначення аксіологічного аспекту виучуваних художніх творів саме в процесі літературної освіти є актуальним. Оскільки образ-персонаж є носієм певної системи цінностей – і загальнолюдських, і національних – незаперечним є і безпосередній вплив через усвідомлення їх системи цінностей на формування гуманістично спрямованої особистості, толерантної, високоінтелектуальної, високорозвиненої, із сформованим

світоглядом. Невирішеність проблеми впровадження аксіологічного аспекту аналізу образу-персонажа в навчальних програмах, підручниках, літературознавчих, психолого-педагогічних та методичних розробках вітчизняних учених, про що свідчить вивчення наукової літератури, недостатній рівень знань, умінь та навичок учнів щодо аксіологічного аспекту художніх творів та образів-персонажів, зумовлюють актуальність пропонованої теми.

Загальноприйнятою в методиці навчання літератури є думка про те, що відродження втрачених критеріїв моральності можливе лише за умови утвердження уявлень про совість, честь, поняття добра й зла в конкретних формах, що склалися історично. Сприяти цьому має вивчення таких творів літератури, що дають можливість усвідомити сутність як самих норм та ідеалів, так і їх значущість і визначну роль у житті кожної окремої людини, в регулюванні міжособистісних стосунків у процесі історичного розвитку суспільства. Тож курс літератури ставить за мету реалізацію багатьох завдань, головним із яких є утвердження естетичної функції мистецтва слова, без чого, як постійно наголошував Є. Пасічник, неможливе й розв'язання проблем морально-естетичного плану, в основу яких покладено національні та моральні цінності (1, 167). Учням відкривається світ прекрасного, переконує вчений, через осмислення красного письменства у тісному зв'язку з мовою, музикою, живописом, і, безперечно, історією, стає зрозумілою сутність духовних пошуків людства на різних етапах історичного розвитку. Але це одночасно й процес збагачення учнівської молоді різнобічними знаннями, формування її світогляду, розвиток читацької компетенції, ерудиції, професіоналізму, національної свідомості та самосвідомості.

Ідейно-естетичний зміст художніх творів є породженням відповідної історичної епохи. Це жива, сповнена барв і деталей історія народу, в якій зафіксовано досвід попередніх поколінь, їхня боротьба за волю й щастя, людські характери, окремі людські долі. Не випадково у всіх визначних художніх полотнах відчувається пульс конкретної історичної доби. Про це свідчать соціальні відносини, психологія героїв, картини побуту, історичні реалії, що виконують надзвичайно важливу роль у формуванні аксіологічної компетенції учнів.

Життя суспільства, духовна й естетична орієнтація різних його прошарків являють собою органічну складову літературного процесу, ту, за словами Ю. Борева, приховану частину айсберга, що тримає на поверхні зриму частину і визначає рух цілого (2, 53). Існування прихованої частини пояснює, чому літературний процес не можна зводити до історії літературних течій, чи то до долі окремих письменників. Кожна доба характеризується власною системою цінностей. Закони ж духовного й суспільного життя певного періоду належать до так званих неписаних законів, а їх реконструкція вимагає суттєвих наукових досліджень. У той же час вчений-літературознавець підкреслює, що все те, що сприймається як актуальна соціальна значимість у сучасних історичних обставинах, у нову добу виступає як моральна та естетична цінність. Ціннісний фокус твору може переміщуватися, змінюється вся його аксіологічна структура, тому й науковий, і шкільний аналіз художнього твору має обов'язково це враховувати (2, 125).

Досить часто в сучасних умовах зростання міжнародних контактів люди, які можуть навіть дотримуватися однієї ідеології, наштотхуються на певну межу в розумінні. Можуть вимовлятися одні слова й формули, а мислитися інші. Щоби уявне порозуміння максимально наблизилося до дійсного, переконує Г. Гачев (3, 44), необхідно робити поправку на національно-історичну систему понять і цінностей, тобто враховувати, що представник іншого народу може бачити й оцінювати світ дещо відмінно. Відповідно методика аксіологічного аспекту аналізу художніх творів загалом і образів-персонажів зокрема, за умови врахування зазначеного принципу, налаштуватиме учнів на вдумливе сприйняття системи цінностей народу на відповідному етапі розвитку його культури, сприятиме формуванню толерантного ставлення до духовної культури людства, стимулюватиме до визначення особливостей культури рідного народу.

У розробці наукової основи системи роботи щодо формування аксіологічної компетенції учнів необхідно враховувати сучасні досягнення в галузі етики, оскільки ціннісні орієнтації є важливим елементом моральної свідомості не лише героїв твору, а й особистості, що

розвивається і формується у навчально-виховному процесі. Обираючи ту чи іншу цінність, індивід тим самим формує свого роду довгостроковий план своєї поведінки й діяльності, визначає тривку смисловою перспективу останньої. Ціннісна орієнтація висвітлює те, заради чого діє людина, чому, власне, присвячує свою діяльність.

Учителю-словеснику в своїй навчальній роботі необхідно враховувати принаймні два типи цінностей:

- сенс яких визначається наявними потребами й інтересами учня-читача;
- які, навпаки, надають смислу існуванню особистості.

Перші - то цінності, які обслуговують самоствердження людини, й цінності, котрі творять і відроджують людину в певній принципово новій якості. Цінності другого типу в сучасній літературі інколи називають «вищими» або «культурними», «смісложиттєвими», або ж просто «самоцінностями», оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самостійним, самодостатнім, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

У процесі впровадження аксіологічного аспекту аналізу художніх творів та образів-персонажів необхідно для мотивованого формування ціннісних переконань створити такі умови, за яких, обираючи для себе цінності й вільно присвячуючи їм свої вчинки, людина утверджувала б тим самим свідоме ставлення до норм і принципів моралі, духовну гідність і дієвість своїх мотивів, цілісність моральної свідомості загалом. Ціннісний вибір неодмінно передбачає наявність певного різноманіття можливих цінностей (з-поміж них ми обираємо ті або інші) та цінність як така розкривається внаслідок її вибору, формуючи у свідомості й підсвідомості кожного систему, що є свого роду «фільтром» думок людини, а, отже, й спрямовує її поведінку. Тому важливо не упустити той період життя дитини, коли ця база цінностей закладається й розвивається. Оскільки ж етап становлення особистості, що є найбільш сприятливим для впливу та формування гуманістичної спрямованості, системи моральних цінностей, припадає на шкільні роки, то суттєвим засобом впливу є твори художньої літератури, а способом – аналіз образу-персонажа через його аксіологічний аспект.

Важливо також не забувати й про психологічний аспект роботи, про важливість ролі вчителя у формуванні позитивної спрямованості поведінки кожної дитини. Необхідність урахування зазначеного положення зумовлюється й тим, що в культурології та літературознавстві мистецтво художнього слова розуміється як успадкування цінностей у літературній формі, або, на думку філософів, принаймні наближається до такого успадкування. «Якщо припустити, що основою історичного людського буття є здатність людини спілкуватися, розуміючи один одного (а це з необхідністю означає спілкуватися з усім обсягом власного світового досвіду), то сюди слід віднести й усі види успадкування цінностей», - зазначає Г.-Г. Гадамер (4, 8). Таке успадкування охоплює, на думку філософа, не лише художні твори, а й різні інституції та форми життєдіяльності.

У процесі розробки наукових засад та методики впровадження аксіологічного аспекту аналізу образів-персонажів послуговуються висновками представників наукової школи В. Сластьоніна (В. Сластьоніна, І. Ісаєва, Е. Шиянова та ін.), які виділяють у становленні особистості стадії самоідентифікації, самовизначення та самореалізації. Вчені вважають можливим і послідовне проходження названих стадій, і їх входження одна в одну. Остання переважно обумовлюється надзвичайними подіями, які надають динамізму всім життєвим процесам.

Самоідентифікація передбачає як єдність самопізнання і співвіднесення власного образу з образами інших людей, що вельми важливо враховувати під час вивчення образів-персонажів. Учні, як правило, співставляють себе у процесі самоідентифікації з літературними персонажами. Але без попередніх настанов та уважного керівництва з боку вчителя це може перетворитися на безкінечний пошук матриці особистісного буття. Тим самим читач може позбавити себе права на самотність і бути готовим до простої ретрансляції художнього образу. Але як позитивне можна визначити те, що за умови використання науково обґрунтованої методики, вчитель буде спонукати учнів до самомоделювання та самоконтролювання. Перший передбачає ідеалізацію власного образу,

організацію та варіативну практичну діяльність, яка дозволить наблизитися до ідеалу. Самоконструювання дозволяє спланувати програму втілення основних етапів програми в практиці.

Особливого значення вчені надають ціннісним орієнтаціям у структурі особистості, що виконують на різних етапах її організації різноманітні основних функцій: експресивну, адаптивну, захисну, пізнавальну і функцію внутрішньої координації (Є. Соколов). Ці функції свідчать про те, що спектр дії ціннісних орієнтацій вельми широкий. Кожна з них у тому чи іншому аспекті покликана врівноважувати, гармонізувати зв'язки особистості та суспільства, а окремо функція внутрішньої координації спрямовує внутрішнє психічне життя, емоційно-вольову сферу особистості.

Визначення місця ціннісних орієнтацій у структурі особистості й з'ясування характеру їх функціонування дають ефективний інструмент для вивчення особистості та її діяльності, а також, що є дуже важливим, відкривають багато можливостей для розуміння шляхів впливу на формування цінностей у свідомості кожної людини.

Результати психологічних досліджень переконують у тому, що в основу стратегії розвитку особистості має бути покладено модель ціннісно орієнтованого навчання, коли конкретно визначено, які саме цінності слід формувати і яке місце їм належить у свідомості сучасної молоді, а саме:

- духовно-моральні цінності;
- соціальні та громадянські цінності;
- екологічні цінності;
- естетичні цінності.

Досить ефективним у процесі навчання виявилось використання інтерактивної форми роботи «Конверт відвертостей», покликаній узагальнити чи то результати первинного сприйняття художнього твору, чи то результати його аналізу. При цьому впровадження зазначеної форми роботи здійснювалося, залежно від рівня підготовки, на різних етапах аналізу образів-персонажів.

Хто з літературних героїв сподобався найбільше? Якими саме рисами, якостями, вчинками?

Чи є він Вашим ідеалом? Чому?

Чи наділені Ви такими характеристиками, як і Ваш ідеал?

Так вважаєте Ви чи Ваші рідні, близькі, друзі?

Які риси відрізняють Вас від вашого ідеалу?

Яких рис не вистачає Вам, аби бути таким, як ваш ідеал?

Чи працюєте Ви над собою для того, аби відповідати ідеалу? Це просто?

Як Ви вважаєте, чи досягнете Ви своєї мети?

Використання пропонованої форми роботи, покликаній стимулювати інтерпретацію художнього твору як невід'ємну складову процесу його вивчення в єдності форми і змісту, сприяє також процесу самопізнання, яке, через співставлення себе із літературними героями, дозволяє особистості дати відповідну оцінку власним здібностям, якостям, можливостям, вчинкам і перспективам розвитку. При цьому співвіднесення образів вимагає врахування власного життєвого досвіду, який і визначає перспективи особистого розвитку, особливості поведінки, через що виражається внутрішній світ читачів.

Самовизначення спонукає особистість брати на себе відповідальність за власну долю, і цим визначається його потужний ціннісно-мотиваційний потенціал. На цьому етапі роботи доцільно пропонувати учням завдання творчого характеру, наприклад:

Що Ви вважаєте найбільшою цінністю - яскраво виражений індивідуалізм чи колективне начало?

Заради чого Ви дієте у своєму житті: заради власного добробуту, задоволення потреб невеликої групи людей чи для користі широкого кола?

Відповіді на ці запитання спонукають до філософського вибору матеріальних і духовних цінностей. У такому разі самовизначення спонукає до самореалізації, яка співвідносить

потенційне й актуальне начало в людині. Внутрішній світ, збагачений у процесі самоідентифікації та самовизначення, розгортається через інтелектуальний, творчий, комунікативний потенціал особистості.

Учені-методисти переконані, що протягом правильно організованого процесу спілкування із художнім твором учні перебувають під сильним впливом емоційно-насиченої тканини художнього тексту, що суттєво позначається на розумінні ідейно-естетичного змісту художнього твору, цінностях і ідеалах його образів-персонажів.

У процесі формування аксіологічної компетенції учнів в основу стратегії розвитку особистості має бути покладено модель ціннісно орієнтованого навчання, коли конкретно визначено, які саме цінності слід формувати і яке місце їм належить у свідомості сучасної молоді.

Процес формування особистості під час вивчення образів-персонажів має враховувати розуміння ідеалу суспільного устрою в державі, ролі в ній кожної окремої людини, кінцеву мету навчально-виховного процесу. При цьому основну увагу необхідно зосереджувати на системі духовно-моральних пріоритетів і цінностей, засадничою серед яких є патріотизм. І варто зазначити, що процес формування ціннісного світу має бути проектним, розрахованим на довгий історичний період, базуватися на системі духовності, соціальної енергії та історичного оптимізму, на єдності найбільш життєздатних форм традиційного менталітету підростаючого покоління й нового громадянського суспільства, поєднуючи у собі такі ціннісні установки та орієнтири:

- цілеспрямоване формування національної ідентичності у свідомості сучасного молодого покоління як розбудовника держави й носія значущих наукових і культурних досягнень, прагнення до розвитку інтелектуального і духовного потенціалу нації;
- виховання громадянсько-патріотичних і духовно-моральних якостей особистості;
- повага до цінностей громадянського суспільства й адекватне сприйняття реалій сучасного світу;
- активна, мобільна життєва позиція у поєднанні з інноваційним типом мислення;
- готовність до міжнаціональної взаємодії і міжкультурного діалогу з оточуючим світом.

Рівень знань та вмінь учнів щодо визначення та пояснення аксіологічного аспекту образу-персонажа художніх творів світової літератури та рівень розумових здібностей підвищиться, якщо:

1) роботу учнів буде спрямовано на осмислення відображеного в художньому творі періоду та характерної для нього системи цінностей, що передається через зображення образу-персонажа;

2) на різних етапах аналізу образу-персонажа пропонуються завдання репродуктивного й творчого характеру не лише на аналіз, синтез, а й на абстрагування, порівняння, узагальнення.

Зміст роботи щодо визначення аксіологічного аспекту в аналізі образів-персонажів має враховувати:

- 1) специфіку всіх складових ціннісної системи національної культури і мистецтва;
- 2) національно-психологічні особливості представників певної країни;
- 3) особливості символічного світу;
- 4) етнічну свідомість і самосвідомість, сформовані історично, що безпосередньо позначилося на ціннісній системі;
- 5) історичні передумови виникнення та національні особливості духовно-моральних, соціальних і громадянських цінностей; екологічних і естетичних цінностей;
- 6) специфіку втілення системи цінностей у філософсько-естетичній концепції письменника;
- 7) своєрідність художнього відображення певного типу свідомості, оскільки певне співвідношення його складових і створює національний аксіологічний зміст мистецтва слова.

Тому методика навчання літератури має поєднувати традиційні та інноваційні підходи, органічне поєднання національних і глобальних цінностей у свідомості підростаючого покоління.

1. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К., 2000.
2. Борев Ю. Особенности художественного процесса и методология его анализа // Теория литературы: В 4-х т. - Москва, 2001. – Т. 4.
3. Гачев Г. Национальные образы мира. - М., 1988.
4. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори. – К., 2001.